

Per Maurseth

Mellom demokrati og diktatur

Opposisjon ved Curt Sørensens disputas

Presentasjon av avhandlingen

Jeg vil først gjerne få si at jeg er takknemlig for at jeg er blitt bedt om å være med på Curt Sørensens disputas. Jeg føler det både som en ære og som en berikelse å ha fått anledning til å arbeide inngående med denne avhandling som jeg er kommet til å oppfatte som et viktig og lødig forskningsarbeid.

Min hovedvurdering er at en omfattende og energisk vitenskapelig innsats har resultert i et kvalitativt høyverdig produkt. Lødig er dog ikke det samme som lytefri eller innvendingsfri. Ingen avhandling er, og skal kanskje heller ikke være det. En vellykket doktoravhandling skal også egge til diskusjon og motsigelse på et høyt akademisk nivå. Denne forventning innfrir etter min mening den foreliggende avhandling.

I løpet av min opposisjon vil jeg komme til å stille en del kritiske spørsmål både ved avhandlingens anlegg og ved dens gjennomføring. Men først hører det til min oppgave å gi en presentasjon av den undersøkelse som her skal diskuteres.

Avhandlingens tittel er *Mellem demokrati og diktatur*. Dette har flere tyding-er som jeg skal komme tilbake til. Den er også utstyrt med en lang, jeg vil si uvanlig lang, undertittel, som i stikkordform gir leserne en nærmere varedeklarasjon om avhandlingens emne og innhold.¹ Undertittelen antyder i første rekke et teoretisk og generaliserende siktepunkt, og dette er i høy grad til stede i avhandlingens tekst.

Det er avhandlingens ærgjerrige formål å levere et bidrag til den politiske vitenskaps generaliserende teoribygging, spesielt med hensyn til forholdet mellom politisk ideologi og politisk handling, både alment og i særdeleshet når det gjelder arbeiderbevegelsen. Men samtidig er det også en studie med en klart historisk angrepsvinkel. I det lange innledningskapittel begrunner han det han kaller "den rigtige forskningsstrategiske fremgangsmåde", og han er overbevist om "at den måtte bestå i en nedstigning i en historisk konkret social orden" (s. 34). Denne nedstigning i det historisk konkrete gjennomfører han deretter i flere trinn.

Det første trinn er problematikken om demokratiens undergang i Sentral-europa i mellomkrigstiden, nærmere bestemt i Tyskland og Østerrike. Begge disse tidligere keiserriket var gjennom indre omveltninger som følge av nederlaget i første verdenskrig blitt omdannet til republikker med parlamentarisk-demokratisk styreform. Begge de nye republikker levde fra første stund i en spenningstilstand mellom demokrati og diktatur, og i begge bukket demokrati-et under for diktaturet etter bare 14-15 år. Her er vi da ved den første tyding av avhandlingens tittel. På dette trinn i nedstigningen er ambisjonen å forklare demokratiets nederlag for diktaturet.²

Per Maurseth

Mellom demokrati og diktatur

Opposisjon ved Curt Sørensens disputas

Presentasjon av avhandlingen

Jeg vil først gjerne få si at jeg er takknemlig for at jeg er blitt bedt om å være med på Curt Sørensens disputas. Jeg føler det både som en ære og som en berikelse å ha fått anledning til å arbeide inngående med denne avhandling som jeg er kommet til å oppfatte som et viktig og lødig forskningsarbeid.

Min hovedvurdering er at en omfattende og energisk vitenskapelig innsats har resultert i et kvalitativt høyverdig produkt. Lødig er dog ikke det samme som lytefri eller innvendingsfri. Ingen avhandling er, og skal kanskje heller ikke være det. En vellykket doktoravhandling skal også egge til diskusjon og motsigelse på et høyt akademisk nivå. Denne forventning innfrir etter min mening den foreliggende avhandling.

I løpet av min opposisjon vil jeg komme til å stille en del kritiske spørsmål både ved avhandlingens anlegg og ved dens gjennomføring. Men først hører det til min oppgave å gi en presentasjon av den undersøkelse som her skal diskuteres.

Avhandlingens tittel er *Mellem demokrati og diktatur*. Dette har flere tydinger som jeg skal komme tilbake til. Den er også utstyrt med en lang, jeg vil si uvanlig lang, undertittel, som i stikkordform gir leserne en nærmere varedokumentasjon om avhandlingens emne og innhold.¹ Undertittelen antyder i første rekke et teoretisk og generaliserende siktepunkt, og dette er i høy grad til stede i avhandlingens tekst.

Det er avhandlingens ærgjerrige formål å levere et bidrag til den politiske vitenskaps generaliserende teoribygging, spesielt med hensyn til forholdet mellom politisk ideologi og politisk handling, både alment og i særdeleshet når det gjelder arbeiderbevegelsen. Men samtidig er det også en studie med en klart historisk angrepsvinkel. I det lange innledningskapittel begrunner han det han kaller "den rigtige forskningsstrategiske fremgangsmåde", og han er overbevist om "at den måtte bestå i en nedstigning i en historisk konkret social orden" (s. 34). Denne nedstigning i det historisk konkrete gjennomfører han deretter i flere trinn.

Det første trinn er problematikken om demokratiens undergang i Sentral-europa i mellomkrigstiden, nærmere bestemt i Tyskland og Østerrike. Begge disse tidligere keiserriket var gjennom indre omveltninger som følge av nederlaget i første verdenskrig blitt omdannet til republikker med parlamentarisk-demokratisk styreform. Begge de nye republikker levde fra første stund i en spenningstilstand mellom demokrati og diktatur, og i begge bukket demokratiet under for diktaturet etter bare 14-15 år. Her er vi da ved den første tyding av avhandlingens tittel. På dette trinn i nedstigningen er ambisjonen å forklare demokratiets nederlag for diktaturet.²

Både den tyske og den østerrikske republikk befant seg i det tilsynelatende paradoks at det var den sosialdemokratiske arbeiderbevegelse, en overordentlig sterk sosialdemokratisk arbeiderbevegelse, som mest trofast og konsekvent forsvarte den borgerlig-demokratiske statsform, mens borgerskap og borgerpartier gikk i ledtog med eller gav etter for de antidemokratiske diktaturbevegelser. I Tyskland ble det nazistiske diktatur innført i pseudolegale former. I Østerrike kom det til borgerkrig, og det klerikal-fascistiske diktatur³ ble først befestet etter en blodig nedkjemping av arbeiderbevegelsen.

Neste trinn i avhandlingens nedstigning i det historisk-konkrete består i en konsentrasjon om arbeiderbevegelsen i de to land. Her ligger den annen tydning av avhandlingens tittel. For også arbeiderbevegelsen stod i et indre spenningsforhold mellom demokrati og diktatur, ideologisk og teoretisk så vel som organisatorisk ved den dype splittelse mellom kommunister og sosialdemokrater nasjonalt og internasjonalt. Denne annen tydning av demokrati-diktaturproblemet fører da inn i den sosialistiske arbeiderbevegelses indre brytninger og teoretiske spenninger. I disse år stod en hård indre kamp i europeisk arbeiderbevegelse mellom den kommunistiske retning og den sosialdemokratiske, og et av de kløvende hovedspørsmål var nettopp om veien til sosialismen skulle gå gjennom diktatur eller demokrati.

I utgangspunktet er altså dette Curt Sørensens to "cases" av konkret historisk kontekst for studium av avhandlingens problemstillinger. Men meget snart legger han tyngdepunktet uttrykkelig og markert på det østerrikske "case". Det som avhandlingen gir av Weimar-republikken, har mindre karakter av dyptgående og selvstendig forskning, og mer av tilrettelegging av en komparativ bakgrunn som tjener til å stille den østerrikske situasjon i relieff. Dette er et veloverveid valg. Han gir visstnok det tyske "case" rang som det mest avgjørende, bl.a. derved at Tyskland er det kapitalistisk og industrielt mest fremskredne samfunn av de to. Men han begrunner at det østerrikske "case" er det mest rene, først og fremst i kraft av det forhold at arbeiderbevegelsen i Østerrike til forskjell fra den tyske var så godt som samlet (s. 63, jf. s. 433). I europeisk sammenheng var dette i disse år et forholdsvis enestående fenomen. Det fantes riktignok et kommunistisk parti også i Østerrike, men det var et diminutivt parti med en minimal oppslutning og kunne aldri for alvor utfordre det store, massive og samlende sosialdemokratiets hegemoni over arbeiderklassen.

Styrken til det sosialdemokratiske parti i Østerrike, SDAP, kan måles både ved velgeroppslutning og ved organisatoriske kriterier. I de nasjonale valgene fra 1919 og frem til 1930, da det siste demokratiske parlamentsvalg i Østerrike fant sted, fikk partiet rundt førti prosent av stemmene. Der var stigning og fall, som det redegjøres for i avhandlingen, men de enkeltheter lar jeg ligge. Den østerrikske arbeiderbevegelse var også organisatorisk meget sterk, både i tallmessig oppslutning og ikke minst ved bredden og mangfoldet i det organisasjonsliv som var bygget opp rundt partiet som kjerne. Curt Sørensen gir denne rammende karakteristik: "et mylder av organisasjoner omfattende alle livssammenhænge. Et samfund i samfundet, et kontrasamfund, en begynden-

de socialisme allerede i nutiden" (s. 145). I Østerrike var arbeiderbevegelsen sterk, den var aktiv og samlet, den var mobiliserbar til masseoppmarsjer i gatene, og den hadde våpen. I det militært organiserte Schutzbund hadde arbeiderbevegelsen sin egen hær.

Styrken kan også måles med ideologiske kriterier. "Austromarxisme" er blitt det begrep som betegner den østerrikske bevegelses ideologiske særtrekk. Uttrykket var i bruk allerede før første verdenskrig. I denne avhandling har det likevel sin hovedfunksjon i å kjennetegne det østerrikske sosialdemokratiske teori og ideologi gjennom mellomkrigsårene med hovedvekt på den demokratiske republikkens periode, men også med blick for den teoretiske og ideologiske utvikling i illegalitet og eksil etter 1934. I det inntrengende studium av austromarxismen som teori og ideologi ligger åpenbart denne avhandlings hovedfortjeneste. Jeg kommer senere tilbake til analysen av austromarxismen, og skal her bare kort fremheve to trekk som synes sentrale: 1) I den austromarxistiske tradisjon var bevegelsens enhet en konstant og høyt prioritert verdi. 2) Austromarxismens teoretiske posisjoner lå markert på sosialdemokratiets venstre fløy. Disse to trekk utgjorde i austromarxisters selvforståelse en konstituerende syntese.⁴

Avhandlingen er bygget opp med tre hovedavsnitt mellom en innledning på over femti sider ("Det teoretiske afsæt") og et avslutningskapittel på over hundre ("Marxismen og den sociale orden"). Hovedavsnitt I, som omfatter 15 kapitler og fyller 360 sider, har tittelen "Historien og den teoretiske refleksjon". Der gis det et historisk riss av de mere grunnleggende forhold og utviklingstrekk både i det østerrikske samfunn og i østerriksk arbeiderbevegelse. Videre fremstilles hendelsesforløpet i Østerrike fra Habsburgkeisernes fall i 1918 frem til republikkens nedkjemping i 1934, og stadiene i denne utvikling som førte til diktaturets seier i Østerrike. Hovedavsnittets siste kapittel fremstiller så utviklingen i Weimar-republikken med hovedvekt på arbeiderbevegelsen og med et tydelig komparativt siktemål.

Hovedavsnitt II har overskriften "Demokrati-diktaturproblematikken historisk-konkret." Det rommer tre kapitler og drøyt 160 sider. I dette avsnitt har Weimar-Tyskland fått det første kapittel på ca. 60 sider. Så følger en fremstilling av den demokratiske republikks undergang i Østerrike, hvor han også gir en selvstendig og innsiktsfull presentasjon og kritikk av tidligere fremstillinger og forklaringsteorier om dette emne. I det tredje kapittel er han nådd frem til det han kaller "Problemets generelle formulering. Skitse til en generell forklaringskonstruktion."

Hovedavsnitt III heter "Socialbevægelse og ideologi. Den politiske teoriutviklings dialektikk". Det omfatter fem kapitler på til sammen 140 sider. Også her står austromarxismens stilling og utvikling sentralt i fremstillingen, mens forholdene i Weimar-republikken tjener som et bakteppe eller en kontrastering til det som skjer i Østerrike. Avsnittets siste kapittel tar opp til generell drøfting begrepet ideologi, ulike ideologityper og hvordan teoretiske abstraksjoner og politisk praksis forholder seg til hinannen i en mulig teoretisk konstruksjon. I det lange avslutningskapittel sammenfatter så Sørensen sine

resultater og evaluerer dem i forhold til de hypoteser han formulerte i avhandlingens innledningskapittel. Der griper han også ut over det tidsrom hans undersøkelse gjelder, og legger frem sine forsøksvise refleksjoner over sine resultatets mulige anvendelse på vår egen samtid. Det er meget spennende og interessant lesning, som jeg dog ikke kommer til å gå inn på i min opposisjon.

Den konstruksjon Sørensen har gitt sin avhandling, og som jeg nå har prøvd å fremstille etter fattig evne, byr på en del problemer ved lesningen. Det har ikke vært til å unngå med en slik oppbygning at de samme fenomener, enten de ligger på begivenhetsplanet, eller de ligger på ideologiplanet og den teoretiske utvikling, blir behandlet om igjen i ulike sammenhenger. Stoff han har trengt til Hovedavsnitt I, trenger han om igjen til sine drøftinger i Hovedavsnitt II og Hovedavsnitt III. Dette har ført til gjentakelser, ikke alltid overbevisende nødvendige gjentakelser i fortelling og også i sitater.⁵ Jeg kan forstå de hensyn som har bestemt hans valg av disposisjon, til tross for de problemer og konsekvenser den fører med seg også for avhandlingens størrelse. Likevel må jeg få bemerke at jeg nok kan tenke meg alternative fremstillingsmåter som, uten tap for det saklige, både kunne gjort avhandlingen kortere og tilegnelsen lettere.

Min siste refleksjon til den almene karakteristikk av Curt Sørensen's vitenskapelige arbeid vil være denne: Han er ingen moteriktig vitenskapsmann. Vi har et uttrykk i Norge, jeg vet ikke om det er kjent i Danmark, "kjerringa mot strømmen". Det stammer fra et av våre folkeeventyr som handler om en kjer-ring som var så utrolig sta, påståelig og gjenstridig. Til sist så mannen hennes ingen annen råd enn å dukke henne i elven for å få henne til å gi seg. Det førte ikke frem. Kjerringa gav seg ikke. Mannen heller ikke. Til sist druknet hun, men var tro mot sin natur til det siste: først da de lette oppover elven, fant de henne.

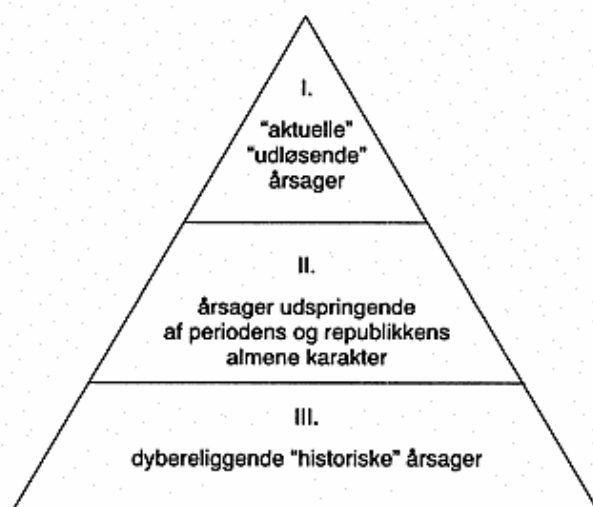
Curt Sørensen's forskningsprosjekt kan minne litt om denne eventyrheltinne. Allerede da han for snart tyve år siden offentliggjorde sitt store og betydelige to-bindsværk "Marxismen og den sociale orden", stilte han seg markert på siden av det som på den tid var hovedstrømninger innenfor tenkning om marxismen. Det samme gjør han i den foreliggende avhandling. Nå går han dypt og seriøst ned i en historisk og teoretisk analyse av spørsmålet om en fredelig vei til sosialismen i en tid da verden holder pusten i spenning om det vil lykkes å finne en fredelig vei til kapitalismen der øst. Nå kan man anlegge ulike historiske perspektiver på dette, og jeg kan gjerne foregripe et sannsynlig svar fra Curt Sørensen. Han signaliserer det i avhandlingens aller siste setning: "... måske er verden dog alligevel stadig ung endnu og historien ikke spor slut enda."

I dette lange historiske perspektiv vil han kanskje kunne hevde at de motestrømninger som han stod imot i 1970-årene, og de med motsatt fortegn som han står imot i 1990-årene, representerer historiske bakvejer, mens han selv egentlig er den som befinner seg i historiens dype hovedstrøm. Og kontinuiteten i hans vitenskapelige prosjekt signaliseres også tydelig ved at siste kapittel i hans nyeste avhandling nettopp heter "Marxismen og den sociale orden".

Avhandlingen som historieforskning

Curt Sørensen har, som jeg nevnte innledningsvis, insistert på at den korrekte forskningsstrategi i hans prosjekt måtte bestå i en nedstigning i det historisk konkrete stoff. Det er et valg som gleder meg, og jeg vil nå nærme meg hans avhandling som et stykke historieforskning med det østerrikske forløp som undersøkelsesobjekt. Et hovedanliggende er å komme til klarhet over hvorfor den demokratiske republikk bukket under til tross for at en sterk og enhetlig arbeiderbevegelse førte en seig og utholdende kamp for å forsvare den.

Den forklaringskonstruksjon Curt Sørensen legger til grunn har tre nivåer, skjematisk gjengitt på avhandlingens side 595 som en likesidet trekant, eller som han selv foretrekker å si "en pyramide eller kanskje snarere en pilespids":

Den figur gir en brukbar illustrasjon av en arbeidsmåte og tankegang som historikere normalt vil betjene seg av når de prøver å forklare eller forstå viktige hendelser. Jeg følger derfor gjerne Sørensens modell i mine kommentarer.

Dypest nede, på nivå 3, ligger de tunge og stabile strukturer og de langvarige utviklingsprosesser. De presiseres i en flerhet av dimensjoner og kan oppfattes som nært beslektet med det Fernand Braudel betegnet som "la longue durée". Det dreier seg her om institusjonelle strukturer, både materielle og kulturelle, som har en århundrelang tilblivelseshistorie og endrer seg langsomt. La meg her få skyte inn at en av denne avhandlings store fortjenester er at den så iøynefallende demonstrerer og så klart og sterkt insisterer på betydningen av kulturdimensjonen i sosiale bevegelser og i klassekampen. Igjen og igjen og i skarp polemikk mot andre fremstillinger legger Sørensen vekt på kulturkamp som en nøkkel til å forstå både det østerrikske samfunn og arbeiderbevegelsens styrke i tidsrommet. Dette gjør han overbevisende.

Men dette reiser et viktig spørsmål til den helhetsforståelse han bygger opp for den østerrikske utvikling. Den ene store bevegelse var sosialdemokratiet, arbeiderbevegelsen. Den andre store gruppering var den katolske - kulturelt kirken, politisk det kristelig-sosiale parti. En person forente gjennom det meste av mellomkrigstiden høye maktposisjoner i begge organisasjoner og også

i staten, flere ganger som regjeringssjef. Det var Ignaz Seipel, partileder, professor i moralteologi og høy kirkelig dignitær.⁶ Østerrike var et samfunn hvor bortimot 90 prosent av befolkningen tilhørte den katolske kirke. Det sier noe, men kanskje ikke så meget. Den katolske kirke var videre en institusjon hvis tradisjoner, læresetninger, ideologi og teorier gikk århundrer tilbake, og som hadde en uhyre sterk stilling. "Ich bin ein Mann der Kirche", sa Ignaz Seipel. Og mye av grunnlaget for den politikk som det kristelig-sosiale parti utviklet, hentet det fra pavelige encyclikaer, "Rerum Novarum" fra 1891 og "Quadragesimo Anno" fra 1931.

Jeg vil tro at når vi nærmer oss den katolske kirke som maktfaktor i mellomkrigstidens Østerrike, da rører vi også ved dypstrukturene på nivå tre i Sørensens pilesmiss, men jeg har en sterk fornemmelse av at dette fenomen er blitt undereksponert og kanskje feilvurdert i avhandlingen. I analysen av det kristelig-sosiale parti, dets politikk og dets velgergrunnlag, nevner han selvfølgelig den kulturelle siden ved kirkelighet og katolisisme, men det får ikke på noen måte en tilsvarende bred plass som hans almene understreking av kulturkampens betydning på den sosialistiske siden. For ham blir det kristelig-sosiale parti først og fremst uttrykk for en bestemt klassepolitikk. Mot dette kan det reises innvendinger.

En alternativ fortolkning kunne skisseres slik: Kirken var en maktinstitusjon med egne selvstendige interesser som ikke var eksistensielt forbundet med kapitalismen. Den var for det første eldre. Den hadde gjennomlevd og overlevd feudalsamfunnet, og den var innstilt på også å overleve kapitalismen. Dens makt berodde i siste instans på makt over sjelene. Dens makt var knyttet til andre strukturer enn klasseforhold, mer mentale om ikke mer fundamentale. For den katolske kirke var monopolet på sjelefrelsing både kilden til og legitimeringen av kirkens makt. "Nulla salus extra ecclesiam". Overfor dette frelses- og/eller maktprosjekt stod det sosialistiske, marxistiske eller austromarxistiske frigjøringsprosjekt som en reell og dødelig trussel. Intet under at kirken allierte seg med det bestående, med bønder, borgerskap og kapital. Men det er viktig å se det også som en *allianse* for egne selvstendige formål og ikke bare som klassepolitikk. At biskopene utstedte flammende hyrdebrev mot den sosialistiske kulturpolitikken i det røde Wien og på Frelserens vegne truet arbeiderne med evig fortapelse hvis de fulgte det gudløse sosialdemokrati,⁷ kan selvfølgelig forstås som forkledt forsvar for eiendomsrett og kapital. Men også for forkledning gjelder kanskje det gamle ord at klær skaper mannen? En forklednings effekt beror ikke bare på at den skjuler virkelighet, men også på at den forestiller noe annet virkelig. Mitt poeng er derfor, særlig i betraktning av Curt Sørensens fremheving av kulturdimensjonen både blant de dypereliggende strukturer og i periodens aktuelle samfunnskamp, at jeg savner en mer inngående problematisering av kulturkampens religiøse aspekt på begge sider av fronten. Det er ikke en umulig tanke at en inndragning av dette i analysen kunne utdypet vår forståelse av den østerrikske tragedie.

Jeg vil også knytte noen kommentarer til mellomnivået i Sørensens pilesmiss, nivå 2 som han kaller "årsager udspringende af periodens og republikkens

almene karakter". Her gjør han rede for noen generelle og grunnleggende karakteristika ved republikken på en måte som jeg ikke har innvendinger mot. Det store habsburgske rike var falt fra hverandre i en serie nye nasjonalstater, og Østerrike med en liten befolkning og en overvokst hovedstad var blitt en reststat. Et tidligere fellesmarked var splittet opp med tollgrenser. Krigen hadde ødelagt landets økonomi, og fredsordningene skapte nye og varige forstyrrelser. Østerrike var et land i økonomisk krise. Det var banksammenbrudd og bankskandaler, og det var ikke minst en høy og stigende arbeidsløshet. Det bestod også et strukturelt betinget motsetningsforhold mellom land og by, først og fremst mellom landet og den arbeiderstyrte hovedstaden. Det røde Wien stod i mellomkrigstiden som et lysende eksempel og et Mekka for europeiske sosialdemokrater, som valfartet til Wien for å beundre og lære av hva en sosialistisk kommunalpolitikk kunne utrette. Men Østerrikes bønder beundret ikke det røde Wien. Arbeidende småbønder i trange kår de fleste av dem, så de på Wien som en utsuger og snylter og et sentrum for livsformer og verdier som truet deres egne. Alle disse ting gjør Sørensen utmerket rede for.

Et annet viktig forhold har imidlertid kanskje ikke fått tilstrekkelig vekt i analysen. Det gjelder Østerrikes stilling og levedyktighet som stat. I avhandlingens litteraturliste finnes en bok med tittelen *Der Staat, den keiner wollte*, og det er Østerrike det gjelder. Da den nye staten ble opprettet, kalte den seg "Deutsch-Österreich", og det nye regime vedtok nærmest med forfatningslovs karakter og så å si i dåpsstunden, at republikken skulle bli en del av Tyskland. Men krigens seierherrer la ned veto både mot navnet og gavnet. Men Anschluss var politikken til sosialdemokratiet, og i første omgang var det alles politikk. De kristelig-sosiale distanserte seg etter hvert, for dem var det vel aldri egentlig en hjertesak. Men det viktige er at for sosialdemokratene fortsatte det å være en hjerte- og programsak helt til måneder etter Hitlers maktovertagelse. På minst tre måter kan dette tillegges vekt for republikkens utvikling og for sosialdemokratiets handlemåte frem mot republikkens undergang. For det første kompliserte Anschlussstemaet vilkårene for å søke allianser for å berge republikken, både innenlands og utenlands. Jeg savner i denne sammenheng en drøfting av den problematikk som f.eks. Otto Leichter trakk opp under stikkordet "das österreichische Dreieck"⁸. For det andre var Anschlussperspektivet viktig som forutsetning for Linzerprogrammets optimisme når det gjaldt overgangen til sosialisme, både mht tidsperspektivet og den fredelige gjennomførbarhet. For det tredje mente austromarxistene, og kanskje særlig deres fremste leder og teoretiker Otto Bauer, at ministaten Østerrike overhodet ikke var levedyktig som selvstendig stat. Hitlers maktovertagelse rev grunnen vekk under Anschlusspolitikken. Partistyret gjorde vedtak mot Anschluss i mai 1933, og partikongressen i oktober strøk det av partiprogrammet. Fra å være en forutsetning og et ønsket mål, ble Anschluss med ett en trussel. Er det utenkelig at denne dyptgripende revisjon bidrog til den tiltagende ideologiske og politiske motløshet i arbeiderklassen i republikkens siste måneder? Jeg mener nok at dette spørsmål kunne fortjent en noe mer inngående drøfting. Dette problem reiser også et annet spørsmål ved avhandlingens konstruksjon.

Fremstillingen av Tyskland har som nevnt først og fremst en komparativ funksjon. Mon ikke det har ført til at en mer inngående vurdering av den tyske utvikling som kausalfaktor i den østerrikske tragedie er blitt forsømt?

Jeg skal nå bevege meg opp i pilens ytterste spiss, dens nivå 1, "de aktuelle udløsende årsaker". Det er på dette nivå, hevder Sørensen, at aktørenes "Verhalten" vil kunne få avgjørende betydning innenfor de handlingsmuligheter som de objektive "Verhältnisse" gir rom for. Hovedproblemet er om en annen handlemåte fra sosialdemokratens side kunne reddet republikken fra klerikal-fascismen. Hans tilnærming til problemet kan belyses ved nøkkelordet "historiske knutepunkter", det vil si situasjoner hvor der forelå et handlingsrom av valgmuligheter for aktørene og hvor de valg som ble truffet fikk avgjørende og langtverkende konsekvenser. Mer presist: Kan vi identifisere situasjoner hvor en annen handlemåte fra sosialdemokratene kunne reddet republikken? Enda mer presist etter Sørensens tankegang: Kunne republikken vært reddet hvis sosialdemokratene på noe tidspunkt hadde lagt hele bevegelsens styrke i vekt-skålen i en avgjørende konfrontasjon?

"Knutepunktstrategien" dreier seg da om å gå inn i bestemte situasjoner der valg ble truffet, avdekke de handlendes situasjonsoppfatninger og trenge inn i de overveielser som bestemte deres valg. Om dette skal kunne gjennomføres, avhenger av kildesituasjonen, om der finnes kilder som gir tilstrekkelige holdepunkter for en holdbar rekonstruksjon. Dette er ikke alltid tilfelle. Ofte mangler kilder, ofte er de utilstrekkelige, eller blitt til i ettertid og med andre formål for øye. Med de usikkerheter det medfører for slutningenes pålitelighet, kan man bli henvist til å bygge sine slutninger på kilder som står den aktuelle handling fjernere, og som ofte vil ha svakere vitneverdi som følge av erindringsforskyvning eller rettferdiggjøringsbehov i ettertid. Et rimelig krav til gransking av historiske knutepunkter vil være at i prinsippet alt relevant og tilgjengelig kildemateriale utnyttes, men først og fremst de levninger som er overlevert fra selve beslutningssituasjonen.

Om Curt Sørensens avhandling må jeg da si, at hans programmatisk nærstudium av "knutepunktene" ikke fyller de krav en historiker vil stille til kildesøking og kildekritikk. Hans kildetilfang er så godt som utelukkende begrenset til trykt materiale: kongressprotokoller, aviser, brosjyrer, teoretiske verker og tidsskriftartikler. I hans liste over kilder og litteratur finnes ikke en eneste henvisning til utrykt materiale. Bare en eneste notehenvisning godtgjør at han ved ett av sine utvalgte knutepunkter har stiftet bekjentskap med arkivenes innhold av utrykte kilder (n. 46 s. 306), men uten positivt resultat. I "Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung" i Wien, som Sørensen godt kjenner, finnes imidlertid protokollene til partistyret og parlamentsklubben fullstendig bevart. Det ville være underlig om det ikke av disse kunne krystes stoff til slutninger om partiledelsens "Verhalten" i viktige valgsituasjoner. Jeg kan ikke akseptere som god historieforskning at disse kilder ikke er anvendt, og jeg skal om litt gi eksempler på at det ville lønt seg å bruke tid på dem.

Det første historiske knutepunkt var omveltningen i 1918. Diskusjonen om hvorvidt en fullstendig sosialistisk revolusjon på dette tidspunkt var mulig, lar

jeg ligge. Jeg tar som det gitte utgangspunkt at de østerrikske sosialdemokrater valgte å satse på den parlamentarisk-demokratiske republikk. Det medførte at de avviste proletarietets diktatur, at de unnlot å støtte revolusjonen i Ungarn, og at de brukte den væpnede makt de hadde til sin rådighet, til å slå forsøk på revolusjonær oppstand i Wien ned. Det medførte også deltagelse i en koalisjonsregjering hvor sosialdemokratene fikk viktige posisjoner, bl.a. Karl Renner som kansler, Otto Bauer som utenriksminister og Julius Deutsch som forsvarsminister. Det siste var av stor betydning for den mulighet det gav for å gjøre den lille hær som Østerrike var tillatt under fredstraktaten, til et pålitelig demokratisk, eller skal vi si sosialdemokratisk instrument.

I juni 1920 ble koalisjonen sprengt. For resten av republikkens levetid ble den styrt av borgerlige partier med sosialdemokratene i evig opposisjon. I Sørensen's behandling av austromarxismens teori og strategi blir koalisjonsproblematikken viet betydelig oppmerksomhet.⁹ For de første år er skrifter og taler av Otto Bauer fra årene 1919-1923 hovedkilden. Dessverre er fremstillingen når det gjelder koalisjonsbruddet i 1920 både ufullstendig og misvisende. Vi får dokumentert at Bauer ennå i oktober 1919 hevdet at koalisjon var nødvendig som eneste alternativ til borgerkrig. Videre omtaler Sørensen koalisjonsbruddet i juni 1920 som om det inntraff i oktober, og endelig gir hans utsnitt fra Bauers tale på partikongressen i november 1920 inntrykk av at partiet fremdeles holdt fast ved koalisjonspolitikken. Derimot gir han ingen opplysning om hva og hvem som avstedkom bruddet, og drøfter heller ikke om denne begivenhet hører hjemme blant de mulige historiske knutepunkter. Dette er desto mer bemerkelsesverdig som nettopp disse spørsmål er gjenstand for en bred drøfting i et større arbeid av Norbert Leser, som Sørensen ellers beskjeftiger seg inngående og kyndig med.¹⁰ Leser vier koalisjonsbruddet i 1920 et helt kapittel og diskuterer det uttrykkelig som "Knotenpunkt der Entwicklung" og "eine schicksalhafte Wende" (s. 182). Når Leser karakteriserer koalisjonsbruddet slik, er det både fordi han tillegger det langtrekkende virkninger for sosialdemokratenes maktstilling, kanskje særlig derved at makten over hæren gikk tapt, og fordi bruddet var villet og fremprovosert av sosialdemokratene med Otto Bauer som hoveddrivkraft. Det siste er belagt i Bauers tale på partikongressen i november, men også forut for krisen i protokollen fra parlamentsgruppens fellesmøte med partistyret den 28. mai. Jeg vil da for det første hevde at uansett om Sørensen vil godta eller forkaste teorien om koalisjonsbruddet som knutepunkt, burde han ha forholdt seg uttrykkelig til Lesers oppfatning. For det andre burde han ha søkt en kilde som heller ikke Leser har brukt, nemlig partistyrets protokoll. Der ville han funnet at allerede den 20. mai startet Bauer sin aksjon mot regjeringssamarbeidet med en utførlig vurdering av hele den politiske situasjon. Bauers tale, utformet i 25 teser over ni sider, er vedlagt protokollen. Den er riktignok merket "streng vertraulich", men jeg kan ikke tenke meg at det ville ha avskrekket Sørensen hvis han hadde fått øye på den. Som kilde til handlingsvalget er den uovertruffen fordi den bredt og utførlig legger premisser for å frembringe en beslutning i partiets ledelse, og ikke for å rettferdiggjøre den i ettertid for et annet forum.

I 1926 ble det såkalte Linzerprogrammet til. Det avløste det for lengst foreldede prinsipp-programmet fra 1901 og er blitt kalt "det mest typiske uttrykk for austromarxismen". Det står sentralt i enhver fremstilling av det østerrikske sosialdemokratiets teori og ideologi i mellomkrigstiden, også i Sørensens avhandling. Programmet staket opp en demokratisk og fredelig vei for arbeiderbevegelsens erobring av den politiske makt og for overgangen til sosialismen. Dette var ikke en fjern fremtidsdrøm, men et aktuelt mål for den levende generasjon av partimedlemmer. Men den demokratiske og fredelige vei var bare en betinget mulighet. Den forutsatte at borgerskapet ikke avskaffet demokratiet før arbeidernes maktovertagelse, og at det heller ikke utløste borgerkrigen etterpå. For å hindre dette, måtte borgerskapet avskrekkes. Det var derfor viktig å hindre at hær og politi kunne brukes mot demokratiet, og det var fremfor alt viktig at det bak arbeiderbevegelsens parlamentariske makt stod en samlet og sterk, velorganisert og disiplinert, besluttsom og handlekraftig arbeiderklasse med egne maktmidler til rådighet. I denne sammenheng hadde Schutzbund en nøkkelrolle som arbeiderklassens væpnede forsvarsorganisasjon. Hvis avskrekkingen likevel ikke virket, da stod bare makterobring gjennom borgerkrig og diktatur tilbake. Med Sørensens velvalgte sitat fra Otto Bauers programtale på kongressen i 1926: "Gewalt nur als Defensivmittel ... Demokratisch solange wir können, Diktatur nur, wenn man uns zwingt und soweit man uns zwingt" (s. 162).

I Sørensens senere drøfting av knutepunktsituasjonene gir Linzerprogrammets makterobringstrategi den målestokk som partiledelsens "Verhalten" prøves mot. Og fra brannen i Justispalasset i Wien i 1927 og frem til den fortvilte oppstand i februar 1934 kom nesten årlig situasjoner hvor demokratiet var truet, og hvor spørsmålet kunne melde seg om sosialdemokratiet skulle ta en avgjørende konfrontasjon. Det var Heimwehrs væpnede provokasjoner i gatene, og det var borgerpartienes press for forfatningsendringer. Sørensen konstaterer treffende at den sosialdemokratiske ledelsen fulgte en karakteristisk "dobbelstrategi": mobilisering og trusler om aksjon på masseplanet og en kompromissvillig forhandlingslinje på topp-planet (s. 181). I samme forbindelse spekulerer han over hvilke overveielser som om og om igjen stemte ledelsen til den vikende kompromissvilje. Det skal innrømmes at han spekulerer med forstand, men det forblir spekulasjon. En historiker ville spørre: Hva sier kildene? Hva kan f.eks. møteprotokollene dokumentere om ledernes vurderinger og valg i de avgjørende situasjoner? Det gir avhandlingen ikke svar på. Kildene finnes, men Sørensen har ikke undersøkt dem. Det vil si, på ett punkt nær, nemlig den dramatiske og avgjørende krise i mars 1933.

Dobbelstrategien ble fulgt gjennom krise etter krise med en vikende arbeiderbevegelse og et svekket, men likevel ennå intakt demokrati, inntil den situasjon inntrådte i mars 1933 som mange ser som den avgjørende prøvesten.

Dollfuss gjennomførte sitt kupp som satte parlamentet ut av funksjon. Et stykke på vei kan det hevdes at sosialdemokratiet selvforskyldt snublet inn i den krisen som utløste kuppet. Likevel var det et kanslerkupp mot forfatning og demokrati. Den situasjon var inntrådt, som etter Linzerprogrammets ret-

ningslinjer skulle utløse en avgjørende kamp. I litteraturen er det bred enighet om det. Det er også en utbredt oppfatning at på dette tidspunkt var det utsikter til seier. De første dager hersket da også en stemning for kamp. Schutzbund ble satt i beredskap, Otto Bauer holdt en flammende mobiliseringstale til en forsamling på flere tusen tillitsmenn. Få dager senere var det klart at partiledelsen igjen vek unna for en avgjørende styrkeprøve. Den fortvilte sluttkamp i februar 1934 ble heller ikke utløst av en parole fra partiledelsen, men av spontan motstandsvilje på grunnplanet. Da var det også for sent. Partiets vikende holdning og en systematisk undergraving av arbeiderbevegelsens rettsstilling og maktposisjoner fra regjeringens side hadde avgjørende svekket både de objektive og subjektive kampvilkår. Kampen kom til slutt, men bare et fåtall grep til våpen, og nederlaget var uunngåelig.

Det valg partiledelsen traff i mars 1933 kan altså oppfattes som avgjørende for historiens videre forløp. Det kan også oppfattes som betydningsfullt for det generelle teoretiske problem som Sørensen stiller sentralt i sin undersøkelse, nemlig spørsmålet om i hvilken grad ideologier virker handlingsorienterende og handlingsdannende. Både en historikers og en politologs forskningsinteresse skulle dermed stimulere til nærgransking av disse dagers overveielser. Men i selve avhandlingens tekst avspiser han sine lesere med dette og bare dette: "Af grunde som den dag i dag fortaber sig i det dunkle, foregik der i dagene fra 10. til 15. mars et stemningsomslag i partiets top" (s. 306). I en fotnote til denne setning får vi dog beskjed om hva annen litteratur meddeler om de nærmere indre drøftinger, samt forteller Sørensen at han selv forgivevis har søkt arkivmateriale i Wien som kunne kaste nærmere lys over omslaget. Hvilket materiale han har sett, fremgår ikke. Dette er hverken fra formens eller substansens side tilfredsstillende. På dette viktige punkt burde man kunne forvente en kritisk prøving av de ikke uviktige opplysninger litteraturen rommer, og man burde ikke minst kunne forvente en redegjørelse for kildesituasjonen når det gjelder de indre drøftinger i disse avgjørende dager. Jeg skal ikke gå i detalj, men ved selvsyn har jeg forvisset meg om at protokoller og øvrig bevart materiale har mer å gi enn Sørensen vil ha oss til å tro, til belysning av de indre overveielser og brytninger i partiledelsen som førte frem til det avgjørende valg.

Jeg mener altså at en mer inngående kildeanalyse fra handlingsplanet kunne gitt bedre holdepunkter for å forklare det som skjedde. Ikke til erstatning for, men til berikelse, utdyping og underbygging av den type forklaringer som bygges opp ved analyser av ideologiske og materielle strukturer, og som Sørensen med kyndighet og innsikt utvikler så rikt i sin avhandling.

Jeg vil slutte min opposisjon med å si noen ord om noe som ligger meg meget på hjerte. Enhver som leser Curt Sørensens avhandling vil merke at den er skrevet med nerve og engasjement, også med et politisk verdiengasjement. Han anstrenger seg ikke for å skjule at hans forskning også er et politisk-ideologisk prosjekt for hans samtid. Et av avhandlingens hovedproblemer er undersøke i hvilken grad ideologi bestemmer handling. Det ville da vært fristende å stille det samme spørsmål til hans avhandling. Er hans vitenskapelige valg

underveis i denne store undersøkelse blitt påvirket av hans verdistandpunkter? Og i så fall, har denne påvirkning vært vitenskapelig fruktbar eller uheldig når det gjelder forskningens resultater? Jeg skal avstå fra å gi svar på disse spørsmål, men jeg føler trang til å markere som et alment standpunkt at jeg nok sterkere enn Sørensen både tror på og føler forpliktelse overfor både muligheten og ønskeligheten av å holde verdiengasjementer i tømme i vitenskapelig arbeid. Heldigvis er det tegn i avhandlingen til at Curt Sørensen i det minste er litt i tvende sinn på dette punkt. Han gjennomfører i avhandlingen en omfattende drøfting av skyld. Hvem har skylden for at det gikk som det gikk, og hvem kan frikjennes? Det har åpenbart falt ham naturlig å drøfte problemet i slike termer. Det ville ikke falt meg naturlig, som historiker vil jeg nok ta avstand fra det. Men jeg merker med glede at det gjør også Sørensen selv til sist. I avslutningskapitlet er det klare nedslag av tanken om at en forsker bør unngå rollen som dommer i en slags rettssak. Det må vel bety å ta avstand fra skyldproblematikken. Jeg ser en uavklart og derfor håpefull vitenskapsteoretisk posisjon hos Sørensen her. Men la meg da også innrømme at i tillegg til de etter min mening meget høye vitenskapelige kvaliteter i dette arbeidet, har jeg ingen vanskeligheter med å si at det også har tiltalende ideologiske kvaliteter.

Jeg takker hjertelig for en givende disputas og ønsker Curt Sørensen til lykke i hans videre vitenskapelige arbeid - mot strømmen!

Noter

1. Undertittelen lyder: "Forholdet mellem social handlen og social objektivitet. Mellem socialismens teori og politik og den givne sociale orden, belyst ved 'demokrati-diktatur'-problematikken og dens refleksion i den centraleuropæiske socialismes, specielt austromarxismens, politiske tænkning og strategi fra republikgrundlæggelse til republiksammenbrud. Bidrag til en forståelse af politisk teoriudviklings dialektik."
2. Den siste hypotese i innledningskapitlets hypotesebatteri (H11, s. 66) stiller opp "skærpet klassekamp" som en forsøksvis generell og primær forklaring. Kap. 3 i Hovedafsnit II utvider og utdypet forklaringsgrunnlaget. I avslutningskapitlets evalueringsdel finner han så sin hypotese rimelig bestyrket når klassekamp ses ikke bare som en økonomisk, men også som en ideologisk-kulturell kamp (s. 749).
3. Betegnelsen "klerikalfascistisk" er omstridt, og ulike oppfatninger blir redegjort for i avhandlingen. For min del har jeg ingen problemer med å akseptere Sørensens tilslutning til den tradisjon som ser betegnelsen som en adekvat term for den karakteristiske østerrikske variant, jf. avhandlingen s. 574f.
4. Jf. sitatet fra Otto Bauer hos Sørensen s. 73.
5. Eksempler på sitatgjentagelse: s. 212/703, 220/637, 289/616, 373/626.
6. Det er visstnok en misforståelse når Sørensen kaller ham kardinal, men han innehadde den fornemme tittel "apostolisk protonotar".
7. Gulick, Charles A. (1948). *Austria from Habsburg to Hitler*, 1948, p. 693.
8. Pertinax (1935). *Österreich 1934. Geschichte einer Konterrevolution*, Zürich, kap. VIII.
9. Særlig i Hovedafsnit I, kap. 3 og 7.
10. Norbert Leser (1968). *Zwischen reformismus und Bolschewismus*, Wien, her er brukt 2. opplag 1985.